

Afnemende geloofsbeleving deed middeleeuwse zorginstellingen das om

Stedelijke defensie tegen armoede onder druk

De publieke zorgsector in de middeleeuwen was in de Lage Landen – uitsluitend een stedelijke verantwoordelijkheid, tamelijk strak georganiseerd. Er was sprake van specialisatie van zorginstellingen in bepaalde categorieën noodlijdenden. Instellingsbestuurders konden echter niet altijd de eindjes aan elkaar knopen. Hun antwoord op de zorgvraag kwam regelmatig onder druk. Niet verwonderlijk dat steden van tijd tot tijd moesten bijspringen, niet uit charitatieve overwegingen maar met het oog op handhaving van de openbare orde: de gevestigde belangen van de stedelijke elite waren immers in het geding.

PAULUS ERAS

Freelance journalist en onderzoeker

In de middeleeuwen was armoede een onderdeel van het dagelijkse bestaan. Gemiddeld genomen verkeerde ruim 20 procent van de stedelijke bevolking in kommervolle omstandigheden, in jaren van economische malaise kon dat percentage oplopen tot wel 50; de cijfers gelden voor West-Europa. Om de maatschappelijke druk van dat probleem in de Lage Landen te illustreren: in de regio die ruwweg Zuid-Holland beslaat, woonden in 1494 bijna 200.000 mensen.

Kerken en kloosters droegen er het hunne aan bij de nood te lenigen, maar ook de middeleeuwse overheden konden het probleem niet laten voor wat het was. Vanaf de veertiende eeuw kreeg in de meeste steden in de Lage Landen een rudimentaire vorm van sociale politiek gestalte. Die valt niet terug te voeren op sociale beweging, maar op 'politiek en economisch lijfsbehoud en angst voor verstoring van de openbare orde'. Vandaar ook dat de stedelijke sociale maatregelen uitsluitend waren bedoeld voor eigen poorters. Armoede in de middeleeuwen immers had een mobiel karakter. De stadsregeringen weerden niet-stedelingen, veelal met harde hand. Maar navrant is dat de kurk waarop die stedelijke sociale politiek voor een deel dreef, juist zijn oorsprong in individuele devotie en caritas vond.

Reeds in de eerste helft van de vijftiende eeuw namelijk annexeerden de stadsregeerders bestuur en vermogensbeheer van de op particulier initiatief tot stand gekomen zorginstellingen en maakten die tot hoeksteen van hun so-

ciale politiek en stedelijke defensie tegen armoede en bijbehorende randverschijnselen.

Organisatie

De seculiere sociale zorg in de middeleeuwen was niet zonder samenhang. In de loop van de dertiende en veertiende eeuw waren, naast de al langer bestaande zorgtaak van kerken en kloosters, religieus geïnspireerde zorginstellingen ontstaan. Deze hadden zich gespecialiseerd in bepaalde doelgroepen, zoals zieken, reizigers, vrouwen, of mannen, bejaarden of leden van broederschappen. Deze specialisatie was niet zonder toeval tot stand gekomen. De fondsvorming van de instellingen, van belang voor de financiering van zorg, was afhankelijk van de uit de geloofsbeleving van de lokale elite en middengroepen voortvloeiende caritas. Die droegen vermogensbestanddelen vrijwel zonder uitzondering geclausuleerd over: de instellingen mochten slechts nauwkeurig omschreven noodlijdenden ondersteunen. Deze waren veelal afkomstig uit de maatschappelijke laag of organisatie waartoe de donoren zelf behoorden.

Daarnaast was er een groep mensen die discreet, in de beslotenheid van huis of hof, bijna onzichtbaar armoede leden, de zogeheten huuszittende armen. Zij konden in hun eigen wijk of buurt rekenen op periodieke steun van eenvoudige wijk- of buurtorganisaties.

Voor die arme en zieke middeleeu-

wers die buiten de actieradius van gasthuizen en broederschappen vielen, spanden zich vanaf het begin van de dertiende eeuw algemenere instellingen in. Daklozen, zwerwers, bedelaars, een-oudergezinnen, geestelijk en lichamenlijk gehandicapten en in het bijzonder wezen en vondelingen, konden terugvallen op het zorgrepertoire van de organisaties van de Heilige Geest. Vrijwel alle parochies hadden wel een Tafel of instelling van de Heilige Geest binnen de grenzen, een fenomeen dat in Frankrijk was ontstaan en dat zich in de hoge middeleeuwen als een olievlék over Europa had verspreid.

Vermogensvorming

Middeleeuwse zorginstellingen beschikten zonder uitzondering over eigen vermogen, het patrimonium geheten, dat het geheel aan zakelijke rechten dat op onroerend goed rustte, de eigendom van landerijen en huizen, rentebrieven uitgegeven door overheden en andere instellingen omvatte. Daarnaast waren er regelmatige inkomsten uit exploitatie van ondernemingen, zoals een of meerdere boerenbedrijven of een bierbrouwerij, en incidentele liefdadigheid.

De vorming van dit patrimonium was bepaald door een charitatief devotieel mechanisme. Dat omvatte een reeks heilsinstrumenten, waarin het transactie-element centraal stond. De gelovige stelde een daad van christelijke naastenliefde, waarmee hij of zij de voorwaarde schiep het eigen zieleheil en dat van voorouders, bloedverwanten en gildegelovigen in het hiernamaals te bewerken. Die daad bestond uit het afzonderen van vermogensbestanddelen – bloot eigendom of gebruik van onroerend goed en andere zakelijke rechten, het schenken van een som ineens – ten behoeve van onder meer seculiere organisaties van sociale zorg, zoals gasthuizen en instellingen van de Heilige Geest. De zorginstellingen dienden de opbrengsten daaruit te bestemmen voor financiering van zorg en bedeling en – dat was doorgaans de kern van de overeenkomst – het een of meerdere keren per jaar tijdens de mis herdenken van de donoren: memoriediensten.

Bevordering van het zieleheil richtte zich in hoofdzaak op het bekorten van de duur van een pijnlijk verblijf in het vagevuur, een verwachtingsconcept dat vanaf de twaalfde eeuw in het christelijk geloof grond onder de voe-

ten had gekregen. Donoren schonken kerken, kloosters en zorginstellingen dus niet gratis – in de middeleeuwen ging, zoals nu, slechts de zon voor niets op.

Charitatieve instrumenten

Tussen omvang van deze liefdadigheid, waarvan de vorm kon variëren van het stichten van kerken, kloosters en kapellen tot en met legaten en aalmoezen, en de mate waarin het zieleheil bewerking onderging, bestond een omgekeerd evenredig verband. Hoe meer de gelovige middeleeuwer gaf, des te korter was de verblijfsduur in het vagevuur.

‘Een zeer egoïstisch gekleurd altruïsme’ dus, of, zo men wil, ‘een dwingende rekening-courant met Christus, hetzij in het verwerven van geestelijke creditposten, hetzij wat betreft het uitwissen van immateriële debetposten, die het gevolg waren van begane zonden’. Het saldo van deze rekening bepaalde de exacte tijd die de gelovige na het overlijden in het louterende vagevuur zou moeten doorbrengen: niets anders dan ‘optelvroomheid’. Er zat dus een evident heilseconomisch aspect aan deze charitatieve devotieel instrumenten.

Het komt er op neer dat het charitatief mechanisme in de middeleeuwen een mix van ‘levens’verzekering, boetedoening en caritas was. In feite was het een customer loyalty-systeem naar middeleeuwse snit, bedoeld om mensen te binden aan geloof en Kerk, een stelsel dat was toegerust met een nauwkeurig omschreven spaarsysteem, middeleeuwse airmiles zeg maar.

Mentaliteitsveranderingen

De verschillende vormen van middeleeuwse charitatieve devotie bleken echter niet slijtvast te zijn. Het ostentatieve ging er een beetje van af. Een ingetogen vorm van geloofsbeleving en een bescheiden liefdadigheid kwamen daarvoor in de plaats. Het ging, in ronde woorden, met de devotieel offervaardigheid in de zestiende eeuw behoorlijk bergafwaarts. Vooral de opvatting dat niet vrome betalingen heilzaam waren voor het voortbestaan na de dood maar vroom gedrag en een dito levensstijl op aarde, won veld. Memorievroomheid maakte plaats voor een praktischer beleggingsinstrument, namelijk de charitatief geïnspi-

reerde lijf- en losrente. Het antwoord van de middeleeuwse mens op het woord Gods verzakelijkte tot een eenvoudig financieel gebaar, waarna de gelovige verder niet werd ontriefd en zijns weegs kon gaan.

Bovendien begon in de laatmiddeleeuwse maatschappij het beeld van de arme als profiterende luiwammes wortel te schieten. Zijn recht om te bedelen kwam op de helling te staan. Mensen trokken zich terug uit de financiering van de publieke zorg en lieten dat terrein gaarne aan de stedelijke overheid over.

Die mentaliteitsverschuivingen hadden consequenties voor de zorginstellingen. Was het overgrote deel van hun patrimonium gevormd in de veertiende en vijftiende eeuw, nog geen 10 procent dateerde uit de zestiende eeuw. Voor veel instellingen betekende dat, dat Leiden in last was en dat zij geen adequaat antwoord meer hadden op de vanaf het eind van de vijftiende eeuw sterk toenemende steunvraag.

Leidse Heilige Geest

We willen een dergelijke instelling voor openbare sociale zorg in actie zien aan de hand van het voorbeeld van de Leidse organisatie. Ofschoon Leiden drie parochies telde, was het slechts in één parochie, die van Sint Pieter, tot een Heilige Geestinstelling gekomen die de hele stad tot zijn werkgebied rekende. Dat kwam doordat Leiden zich pas halverwege de veertiende eeuw had ontwikkeld tot een industriestad van formaat en het gedachtengoed van de Heilige Geestbeweging op een laat moment de stad bereikte.

De prestigieuze instelling van de Leidse Heilige Geest, de belangrijkste van de zorgbedrijven in de stad, was met handen en voeten aan de magistraat gebonden. In feite was het niets anders dan een uitvoeringsinstelling van de stadsregering, een gemeentelijke sociale dienst avant-la-lettre. Het was de vroedschap van de stad die Leidse poorters tot Heilige Geestmeester – bestuurder van de instelling – benoemde, steeds voor een periode van een jaar, van 22 februari tot 22 februari het jaar daarop. Het bestuurscollege bestond uit vier Heilige Geestmeesters, dat financiële verantwoording diende af te leggen aan de stad. Het werk was onderling verdeeld. Een van de belangrijkste portefeuilles was die van inkoop en beheer van de voorraden broodgranen. Broodgranen im-

mers speelden een centrale rol in de bedeling, in het bijzonder de omvangrijke bedeling op Kerstavond.

Overigens had de Heilige Geest personeel in dienst. Een zogeheten binnenvader en -moeder voerden de directie en droegen zorg voor de dagelijkse gang van zaken. Enkele meiden voor de keuken, de was en het melken van de koeien en freelance krachten zoals een timmerman en een schoolmeester voor inwonende kinderen, stonden hen bij.

Beleid

De Heilige Geestmeesters hadden bijzonder weinig speelruimte voor het voeren van eigen beleid, zowel in bedrijfseconomisch opzicht als wat de bedeling betreft. Dat neemt niet weg dat zij met de nodige integriteit en enthousiasme hun werk deden.

Strategische doelstellingen van de Heilige Geestmeesters waren instandhouding en koopkrachtbehoud van het patrimonium. Onroerend goed-transacties, waarvoor zij toestemming van de stadsregering moesten hebben, speelden na 1500 een rol, maar de Heilige Geestmeesters kochten of verkochten onroerend goed niet met het oog op prijschommelingen. Rationalisatie van het grondbezit was een reden, maar financiering van de sociale zorg was het hoofdmotief. Datzelfde geldt voor het emitteren van lijfrenten. Dat de daarmee samenhangende jaarlijks terugkerende schuldenlast een molensteen was om de nek van de Leidse Heilige Geest, iets dat bij veel steden en andere instellingen in de Lage Landen in de middeleeuwen het geval was – de grote bedrijfseconomische valkuil in de middeleeuwen –, kunnen we echter niet zeggen. Aan de andere kant losten de bestuurders ook wel renten om hun vermogenspositie op de langere termijn te verbeteren. Kortom, de Leidse Heilige Geestmeesters voerden een actief beleid, gericht op instandhouding van het vermogen.

Geen cashmanagement

Handhaving van de koopkracht van het vermogen, de tweede strategische doelstelling, wisten de Heilige Geestmeesters niet te realiseren. Dat kwam op de eerste plaats doordat zij niet in staat waren tijdig de looptijd van hun huur- en pachtvereenkomsten aan de prijsinflatie aan te passen. Tweede was

dat de som aan achterstallige huren, renten en pachten behoorlijk kon oplopen. Zeker in de jaren vijftig van de zestiende eeuw leverde de Heilige Geest door de achteruitgang van de koopkracht duizenden Rijjnse guldens per jaar in.

Monetaire inflatie speelde de Heilige Geest eveneens parten. Vast staat dat de Heilige Geestmeesters leerden van de draconische muntordonnantie van Maximiliaan in 1489, waardoor hun inkomsten met tweederde zouden zijn afgenomen. Voortaan namen zij in hun contracten een ontsnappingsclausule op en converteerden zij zelfs lijfrenteovereenkomsten.

In hun liquiditeitenbeheer calculeerden de bestuurders toekomstige middelentekorten noch prijschommelingen in en ze hielden evenmin een voorzorgskas aan met het oog op het uitblijven van inkomsten. Met de beslissing het rentmeesterschap te verpachten deden de Heilige Geestmeesters hun liquiditeitenstroom evenmin veel goed. Van enige vorm van cashmanagement was dus geen sprake.

Naast de inkomsten uit activa kwam er geld binnen uit de exploitatie van het eenvoudige boerenbedrijf en via collectes en testamenten. De gemiddelde Leidenaar bleek op dat laatste punt schriek: in de loop van de zestiende eeuw manifesteerde de afnemende geloofsbeleving zich ook in de Lakenstad. Reden voor de bestuurders er rond de eeuwwisseling kapelaans op uit te sturen om bij de stervenden nog een goed woordje voor de Heilige Geest te doen. Dat had een zeker succes.

Zorgrepertoire

Aan de uitgavenkant waren het de kosten van sociale zorg die domineerden. Doordat de Heilige Geestmeesters geen financiële buffer aanhielden, drukten de kosten van ondersteuning en bedeling direct op de uitgaven. De inkoopkosten van broodgranen waren bepalend voor de omvang van de kosten van sociale zorg en zelfs voor een goed deel van de totale uitgaven. Doorgaans wisten de bestuurders goedkoop in te kopen op de graanmarkten van Delft en Amsterdam.

Daarnaast drukten de kosten van religieuze verplichtingen – het uitvoeren van memoriediensten – die de Heilige Geest op zich had genomen, zwaar op het budget. In de loop van de zestiende eeuw verdween die uitgavenpost geheel.

In de periode 1535-1580 waren de resultaten van het zorgbedrijf overwegend positief. Dat betekent dat van zwaar interen op het patrimonium geen sprake was.

Operationele doelstelling van de Heilige Geest was het op peil houden van de sociale zorg. Ze namen in het huis vondelingen en wezen op, maar nooit veel. De meeste kinderen werden bij gastgezinnen uitbesteed of bij een ambachtsman om een vak te leren. Ook zwakzinnigen en gehandicapten vonden bij de instelling onderdak. Per gemiddeld jaar ging het om nog geen honderd gevallen.

Niet stressbestendig

Het steunpakket voor gastgezinnen, bestedelingen en marginalen was, en daar waren de Heilige Geestmeesters zich goed van bewust, niets anders dan een bescheiden aanvulling op het gewone inkomen. Belangrijk was de winterdeling. Winterbedeelden maakten in de periode 1494-1514 meer dan een vijfde deel van de Leidse bevolking uit. In de jaren zeventig was dat aandeel tot eenderde opgelopen. Het absolute aantal jaarlijks te bedelen armen varieerde tot 1523 van pakweg 1.200 tot 1.300. In 1523-1530 schommelde dat aantal rond 2.500, maar de strenge winters van 1529 en 1530 waren met meer dan 4.000 bedeelden uitzonderlijk. Vanaf 1555 fixeerden de Heilige Geestmeesters het aantal winterbedeelden op 3.311. In diezelfde periode nam de Leidse bevolking toe van 10.000 tot ongeveer 12.000.

De incidentele bedelingen van de Heilige Geest waren uit de aard der zaak bij lange na niet voldoende om tegemoet te komen aan de zorgvraag. De stadsregering ontzag zich dan ook niet in perioden van economische tegenwind, epidemieën of strenge winters met extra uitdelingen, te financieren uit armenbelasting – dwangcaritas –, bij te springen. Was de organisatie van sociale zorg in de middeleeuwen allicht niet zonder samenhang, het was geen stressbestendig systeem.